

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN TÜRK XALQLARININ İNKİŞAFI VƏ ELMİ-MƏDƏNİ İNTEQRASIYASINDA ROLU

İsmayılova Mirvari

Filologiya elmləri doktoru, professor
Türkoloji Mərkəzin Türk dilləri bölməsinin müdiri,
ismayilova.mirvari1960@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Məqalədə XX əsrdə Bakıda keçirilən, türk xalqlarının mədəni həyatında dərin izlər buraxan I Türkoloji qurultaydan bəhs edilir. Qurultayın çağırılması məsələsi ilk dəfə 1924-cü ildə Ümumittifaq Elmi Şərqşünaslıq Assosiasiyası - «Всесоюзная Научная Ассоциация Востоковедения» tərəfindən qaldırılır. 100 il keçməsinə baxmayaraq türk xalqlarının həyatında silinməz izlər buraxan I Türkoloji qurultayın bütün ağrısı və acısı ilə, dəhşətli represiyalar maşınından keçməsinə rəğmən müasir dövrümüzdə də türk dünyası üçün aktual, mədəni, tarixi hadisə kimi qeyd edilir. I Türkoloji qurultay türkologiya elminin tarixində yeni bir era, yeni bir başlanğıc, böyük dirçəliş, milli oyanış hadisəsi idi. Dünyanın bir çox ölkələrinin tanınmış türkoloqları bu qurultayda türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, əlifbası ilə bağlı bu gün də aktual hesab olunan məsələlərlə bağlı elmi məruzələr etmişlər. Qurultayda müzakirə olunan türk dillərinin əlifbası, orfoqrafiya və terminologiyası, yeni əlifbaya keçidin müəyyən olunması qurultayın başlıca məqsədlərindən idi. Bu məsələlər qurultaya böyük coşqu ilə qatılan türk xalqları nümayəndələrinin milli düşüncəsinin, milli varlığının, problemlərinin harayı idi. Qurultayın keçirilməsi olduqca mürəkkəb bir dövrə təsadüf edirdi. Şərq xalqları arasında mədəni quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi üçün onların öz dillərində, daha tez mənimsənilə bilən əlifbaya ehtiyac vardı. Bu əlifba həm də türk xalqlarını birləşdirmək gücünə malik ortaq türk əlifbası rolunu oynamış olurdu. Müasir dövrümüzdə tam bir əsr keçməsinə baxmayaraq bütün türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsi hələ də axıra kimi həll olunmamışdır, baxmayaraq artıq ümumi

ortaq türk əlifbası qəbul olunmuşdur. Müasir türk dünyasının aktual məsələlərindən biri də oraq türk dili məsələsidir.

Açar sözlər: I Türkoloji qurultay, türk xalqları, mədəni inkişaf, maarif, oraq türk əlifbası, oraq ünsiyyət dili, oraq türk dili.

THE ROLE OF THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS IN THE DEVELOPMENT OF TURKIC PEOPLES AND IN THEIR SCIENTIFIC AND CULTURAL INTEGRATION

Ismayilova Mirvari

Doctor of Philological Sciences, Professor
Head of the Turkic Languages Department

ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Azerbaijan State Pedagogical University

Summary

It was shown the First Turkological Congress, held in Baku in XX century, which left profound impresses on the cultural life of the Turkic peoples. The problem of convening the congress was first raised in 1924 by the All-Union Scientific Association of Eastern Exploring (Всесоюзная Научная Ассоциация Востоковедения). Although, it was passed 100 years the First Turkological Congress an event, that left an indelible imprint on the lives of the Turkic peoples continues to be commemorated in our modern era as a significant cultural and historical event for the Turkic world, and were remembered with all its pains and tragedies, as well as the terrible repressions, that followed it. The First Turkological Congress noted a new era, a new beginning, a major revival, and a national awakening in the history of Turkology, as a scientific discipline. Renowned Turkologists from many countries around the world presented scholarly reports at the congress on article, that related to the history, language, literature, culture, and alphabet of the Turkic peoples- the problem, that remain relevant today. Among the main goals of the congress were the discussions on Turkic-language alphabets, orthography, terminology, and the determination of the transition to a new alphabet.

This alphabet was expected to ensure the active participation of Turkic peoples in the country's cultural, scientific, and educational development, as well as in administration and official correspondence. This simultaneously reflected the policies of the Soviet state and the national consciousness, identity, and aspirations of the Turkic representatives, who participated in the congress with great enthusiasm. The congress took place during a politically complex period. For cultural developing among Eastern peoples, there was a need for an alphabet in their native languages one that could be learned more easily. This alphabet also served as a unifying script capable of bringing Turkic peoples closer together. Although, a full century has passed, the complete transition of all Turkic peoples to a Latin-based alphabet remains unresolved, despite the adoption of a common Turkic alphabet. One of the current pressing matters of today's Turkic world is also the question of a general Turkic language.

Keywords: *First Turkological Congress, Turkic peoples, cultural development, education, common Turkic alphabet, common language of communication, common Turkic language.*

XX əsrin əvvəllərində SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının elmi-mədəni həyatında əhəmiyyətli tarixi hadisə baş verir. Bu türk xalqlarının həyatında silinməz izlər buraxan I Türkoloji Qurultay idi. Qurultay bütün ağrısı və acısı ilə, dəhşətli represiyalar maşınından keçməsinə rəğmən türk dünyası üçün indi də mədəni, tarixi bir hadisə kimi qiymətləndirilir. I Türkoloji qurultay türkologiya elminin tarixində yeni bir era, yeni bir başlanğıc oldu. Bu qurultay türk dünyasında, türk xalqlarının həyatında böyük dirçəliş, milli oyanış hadisəsi oldu, Türk dünyasının milli şüurunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Qurultayın çağırılması SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqları nümayəndələrinin öz hüququnu təyin etmə, milli düşüncə, milli varlığının reallaşmasına ümidi idi. Bu ümid qurultay iştirakçılarının tədbirə

böyük coşqu ilə qatılmasına səbəb olur, eləcə də bir əsr sonra müasir türk dünyasının gələcək strategiyasını müəyyən edən mərhələnin təməlini qoymuş olur.

Qurultayın çağırılması məsələsi ilk dəfə 1924-cü ildə Ümumittifaq Elmi Şərqşünaslıq Assosiasiyası - «Всесоюзная Научная Ассоциация Востоковедения» tərəfindən qaldırılır. Elə həmin ildə Azərbaycanda da qurultayın keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilir (1; 2). Dünyanın bir çox ölkələrinin tanınmış türkoloqları bu qurultayda türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, əlifbası ilə bağlı bu gün də aktual hesab olunan məsələlərlə bağlı elmi məruzələr etmişlər. Qurultayda müzakirə olunan türk dillərinin əlifbası, orfoqrafiya və terminologiyası, yeni əlifbaya keçidin müəyyən olunması qurultayın başlıca məqsədlərindən idi. Bu məsələlər qurultaya böyük coşqu ilə qatılan türk xalqlarının nümayəndələrinin milli düşüncəsinin, milli varlığının, problemlərinin harayı idi. Qurultayın keçirilməsi olduqca mürəkkəb bir dövrə təsadüf edirdi. Şərq xalqları arasında mədəni quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi üçün onların öz dillərində, daha tez mənimsənilə bilən əlifbaya ehtiyac vardı. Bu əlifba ölkənin mədəni, elm və təhsil sahəsində, idarəetmədə, işgüzar yazışmalarda türk xalqlarının yaxından iştirakını təmin etməli idi. Türk xalqlarının fonetik sistemə uyğun olmayan ərəb əlifbasından imtina və latın və ya kiril əsaslı əlifbaya keçid qurultayda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi idi. Ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi hələ 1922-ci ildə Səmədağa Ağamalıoğlunun Lenin ilə söhbətində də qaldırılmışdı. Lakin bu məsələ 1924-cü ildə ciddi şəkildə müzakirə olunmağa başlayır.

Çünki ərəb əlifbasından istifadə edən türk xalqlarının ölkənin mədəniyyət, elm və təhsil sahəsində, dövlət idarəetməsində yaxından iştirakında çətinlik törədirdi. Bu əlifbadan istifadə ölkə daxilində ümumi anlaşma üçün də maneə idi. Savadsızlığın aradan qaldırılması, ölkə daxilində yazışmalarda da bu əlifba uyğun

deyildi. Yeni əlifbaya keçid türk xalqlarının dövlətin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirakını, ünsiyyətini, cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmiş olurdu.

I Türkoloji qurultayda ən mühüm problem kimi irəli sürülən yeni əlifbaya keçid türk xalqlarının cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etməli idi. Lakin bu əlifbanın qəbulu həm də türk xalqlarını birləşdirmək gücünə malik ortaq türk əlifbası statusunu qazanmış olurdu. Türk xalqlarının “ortaq” əlifbasının müəyyənləşdirilməsi bu xalqların anlaşması, tarixi, dili, mədəniyyətinin öyrənilməsi, birləşdiricilik arzularının, strategiya və missiyasının təməli idi. Görünür buna görə latın qrafikalı əlifbanın qəbulu məsələsi ətrafında gedən müzakirələrə diqqət böyük idi. Ərəb əlifbasından latın və ya kiril əsaslı əlifbaya keçid məsələsi üzərində müzakirələr latın qrafikalı əlifbaya keçid qərarı ilə nəticələndi (2). Türk xalqlarının maarifpərvər ziyalıların, qabaqcıl fikirli alimlərinin Türkiyəyə, Avropaya meylləri daha güclü idi.

Öz dövrü üçün çox cəsarətli və “dəlilik” hesab edilən latın əlifbasına keçid ideyası ilk dəfə Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri M.F.Axundov tərəfindən irəli sürülmüşdü. M.F.Axundovun latın qrafikalı əlifba layihəsi təqdim etdiyi nə İranda, nə də Türkiyədə qəbul edilməmişdi. Ortaq türk əlifbası ideyası isə daha sonrakı dövrün məhsuludur.

Müasir dövrümüzdə dildə və mədəniyyətdə diferensiasiya prosesinin qloballaşan inteqrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi müşahidə olunur. Bunun ən başlıca səbəbi xalqların milli mənliliyinin, milli özünüdərk hissənin güclənməsi ilə bağlıdır. Lakin türk dünyasında baş verən proseslər, türk xalqlarının bir-birinə inteqrasiya zərurəti və istəyi ortaq türk dilinin, ortaq türk əlifbasının qəbulunu zəruri etmişdir. Bu istək türk dövlətlərinin sıx kontakt qurmasına aparır. Nəticədə qohum dillərin yaxınlığı nəticəsində ümumi struktur elementlərin və əlamətlərin meydana çıxması ortaq türk əlifbasını reallaşdırma bilər. Hədəfdə türk xalqlarının ortaq türk dilinin yaradılması ideyası durur. Bunun üçün qəbul olunmuş ayrı-ayrı türk

xalqlarının latin qrafikalı əlifbasının təhlilinə ehtiyac var.

Müasir dövrümüzdə dünyada baş verən qloballaşma türk dünyasına da təsirini göstərmişdir. XXI əsrin intensiv prosesi olan qloballaşma müasir dövrün bütün sahələrinə sirayətedici təsir etmişdir. Sosial səciyyə daşıyan integrasiya qarşısıalınmaz bir güc kimi türk xalqlarının da həyatına müdaxilə etmişdir.

Qloballaşan dünyada integrasiya və differensiasiya proseslərindən hansının qarşılıqlı təsir nəticəsində üstün gələcəyini izləmək, proqnozlaşdırmaq, bu prosesə təsir etmək imkanlarının, perspektivlərinin xüsusilə türk dilləri, türk dünyasında baş verən proseslər kontekstində araşdırılması müasir dövrümüzzlə səsleşən aktual məsələdir. Türk dillərinin sonrakı mərhələlərində bu proseslərdən hansının daha əhəmiyyətli rol oynayacağını, ortaq türk dilinin perspektivlərini müəyyən etmək və bu prosesdə ortaq türk əlifbasının təsiretmə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi bir çox türkoloq alimləri, qabaqcıl fikirli insanları düşündürür. Hər bir xalq vahid dünyaya milli kimliyini təqdim etməklə daxil olmaq istəyir və bu hiss müasir dövrümüzdə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Belə səbəblərdən biri psixoloji səciyyə daşıyır. Dildə və mədəniyyətdə diferensiasiya prosesinin qloballaşan integrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi qanunauyğundur. Bu xalqların milli özünüdərk hissi ilə bağlıdır. Son onilliklərdə bütün dünyada xüsusilə kiçik xalqlarda milli özünüdərk hissinin artmasını görməmək mümkün deyil.

Məsələyə türk dünyasında necə yanaşıldığını izləmək də maraqlıdır. İntegrasiya differensiasiyadan fərqli olaraq dillərin sıx kontakt qurmasına aparır, nəticədə qohum və qohum olmayan dillərdə ümumi struktur elementlər və əlamətlər meydana çıxır. Dillərin fonetik, leksik və qrammatik sistemində olan eynilik, eləcə də alınmaların çoxluğu səbəbi də bu proseslə bağlıdır. Məsələn, müasir dövrümüzdə türk xalqlarının ortaq türk dili yaratmaq istəyi Türk dünyasında integrasiya prosesinin güclənməsi nəticəsində olmuşdur və bu türk dövlətlərinin sıx kontakt, ünsiyyət qurmaq istəyinin göstəricisidir. Nəticədə qohum dillərin yaxınlığı

nəticəsində ümumi struktur elementlərin və əlamətlərin meydana çıxması ilə ortaq türk dili reallaşa bilər. Dillərin fonetik, leksik və qrammatik sistemində olan eynilik, həmçinin saysız-hesabsız alınmaların çoxluğu bu prosesdə nəzərə alınmalıdır.

Ortaq türk dili yaratmaq istəyi XX əsrdə də baş vermişdir. O zaman bu məsələ siyasi təqiblərin qurbanı olaraq dayandırılmışdır. Dilçilikdə süni dil (esperanto) yaratmaq meyli də mövcud olmuş, lakin bu proses uğursuzluqla nəticələnmişdir. Hesab edirik ki, bu perspektivi olmayan ideya idi. Əslində ortaq türk dili yaratmaq istəyi süni dil yaratmaqdan bir qədər fərqli olsa da, onun reallaşması da o qədər asan iş deyil. Çünki söylədiyimiz kimi xalqların milli kimliyini, identikliyinə qorumaq hissi çox güclüdür. Çox qədim köklərlə bağlılıq, əsrlərin sınağından keçərək qorunub saxlanan bir-birinə yaxın olan dil, din, genetik qohumluq: türk kimliyi, həyata baxış, türk fəlsəfi dünyagörüşü ilə yanaşı müstəqil şəkildə formalaşmış hər bir türk dilinin öz milli identikliyinə qorumaq cəhdi çox güclüdür. Eləcə də türk xalqlarının ortaq türk dili yaratmaq ideyasına münasibəti də birmənalı deyil. Amma hər halda Türk Dövlətləri Təşkilatının mövcudluğu, bir-birilə iqtisadi, elmi, mədəni, hərbi əlaqələr yaratmaq istəyinin qarşısının alınmaz hal alması ortaq ünsiyyət vasitəsinə ciddi ehtiyac yaratmışdı. Digər tərəfdən Türkiyə Respublikasının Rusiyadan tutmuş dünyanın hər yerindəki bütün türk dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi əlaqələr qurması türk dilinin öyrənilməsini sürətləndirmişdir. Bu reallıqdır. Dilin təbii yolla yayılması, onun qarşısının alınması hər halda qeyri-mümkündür. Nəticədə türk dili türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət vasitəsi rolunu öz əlinə almışdır. Bu süni yolla deyil, təbii yolla baş vermişdir. Türk xalqlarının nəzərdə tutduğu ortaq türk dili funksiyasını ortaq ünsiyyət dili kimi istifadə edilən Türk dili yerinə yetirə biləcəkmiz, digər türk xalqlarının məsələyə münasibəti necədir? Burada daha bir məsələni dəqiqləşdirmək istərdik. “Ortaq türk dili” və “ortaq ünsiyyət vasitəsi” anlayışları özündə nəyi ehtiva edir. Təbii ki, “ortaq türk dili” və “ortaq ünsiyyət dili” anlayışlarına fərqli yanaşılmalıdır. Hal-hazırda dünyanın hər yerinə səpələnmiş türk

xalqları bir-birilə ünsiyyət qurarkən əsasən müasir Türkiyə dövlətinin istifadə etdiyi Türk dilindən istifadə edirlər. Türk dili eyni zamanda türk dünyası ilə əlaqə qurmaq istəyən digər xalqların da istifadə etdiyi dildir. Biz hesab edirik ki, müasir dövrümüzdə türk dövlətlərinin qarşılıqlı anlaşması üçün işçi termin kimi “ortaq ünsiyyət dili” anlamından istifadə etmək hələlik daha məqsədəmüvafiqdir. “Ortaq ünsiyyət dili” rolunda isə dünyada çox geniş yayılmış müasir Türk dili uğurla çıxış edir. Lakin ortaq ünsiyyət dili olan Türk dili ortaq türk dili statusunun tələblərini tam ödəyə bilmir, çünki müasir Türk dili həddindən artıq alınma sözlərlə yüklənmişdir. Bu isə ortaq dil tələblərinə ziddir. Artıq qloballaşan dünyada super gücə çevrilmiş müasir Türkiyə Respublikasının dövlət dili olan Türk dili qarşılıqlı ünsiyyət vasitəsi kimi həm türk dövlətləri, həm də böyük türk dünyasına maraq göstərənlər, eləcə də dünyaya açıq olan Türkiyənin dünyaya marağından irəli gələrək dominant rol oynayır. “Ortaq türk dili” müasir türk xalqlarının bir-birini tam anlaması üçün yaradılacaq “dil”dir. Əlbəttə, bu vaxtilə dilçilərin yaratmaq istədiyi “süni dil” olmayacaq, çünki türkləri bir-birilə bağlayan ən güclü bağ diferensiya prosesində yaranmış fərqlərə baxmayaraq dillərinin bir-birinə yaxınlığıdır. Uzun müddət bir-birindən çox aralı düşmüş, fərqli dil birliyinə daxil olmuş ayrı-ayrı türk xalqları arasında şox ciddi dil baryeri olmasa da, hər halda onlar mövcuddur. Təbii ki, bunun aradan qalxması müəyyən vaxt tələb edəcək. Zamanla ortaq türk dilinin konturları yəqin ki, dəqiqləşəcək. Bu dildə təbiisəçmə yolu ilə baş verəcək və hər bir türk dövlətinin öz dilinə münasibəti, aparılan dil və əlifba islahatları, eləcə də onların Ümumtürk ailəsinə bu sahədə verəcəkləri istək və töhfələrlə bağlıdır. Türk xalqları mədəni, iqtisadi əlaqələri artırmaqla, elmi mübadilələri artırmaqla bu sahədə təbii seçmə yolu ilə nailiyyətlər əldə edə biləcəklər. Zənnimizcə, ilk addım kimi Türk Dövlətləri Təşkilatına daxil olan türk dövlətlərinin istifadə edə biləcəyi çoxdilli danışiq lüğəti ortaq sözlərin təbiisəçməsi ilə nəticələnə bilər Yaradılacaq

ortaql (mäsälän, ortaql musiqi, dilçilik və s.) terminləri lüğətləri, ortaql terminologiya da qarşılıqlı anlaşımanı, dili, ünsiyyəti asanlaşdıracaq.

Ortaql türk dilinin yaranmasına təkən verən ciddi bir amil də mövcuddur, bu da ortaql türk əlifbasının yaradılmasında qarşıda olan maneələrin aradan qaldırılmasıdır.

Türk dünyası üçün ortaql əlifba və ortaql türk dilinin tətbiqi zamanı Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində istifadə olunan əlifbaların əsas rol oynayacağı proqnozlaşdırılır. Bu zaman digər türk dillərinə yanaşmalar da düzgün müəyyən olunmalı, dillərin əsas spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Türk dillərinin ortaql ünsiyyət vasitəsinin və ortaql əlifbanın qəbul edilməsi türk dillərinin tarixi yaxınlığının müasir dövrdə sürətlənməsinə səbəb olacaq. Ortaql türkcə (ünsiyyət dili) yalnız bir dilin inkişafını təmin etməklə türk dillərinin gələcəyini şübhə altına almamalı, əksinə, artıq az işlək olan türk dilləri də nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin türk dünyası üçün böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir. Türk xalqları arasında vahid ünsiyyət dilinin yaradılması və türk xalqlarının mənşə (tarixi formalaşma) prinsipinə əsasən inteqrasiyası ilə bağlı qərarlar hökumətlər səviyyəsində qəbul edildiyi halda, bu cür dəstəyin göstərilməsi labüd və gözləniləndir. Ortaql türk dilinin formalaşdırılması müasir türk dünyasının aktual tələbidir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər). (prof. Kamil Vəli Nərimanoğluoğlu, Əliheydər Ağakişiyev). Bakı, Çinar – Çap, 2006.
2. В борьбе за новый тюркский алфавит. Сборник статей. Изд. Научной ассоциации востоковедения при ЦИК СССР. Москва, 1926.
3. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları. Bakı. 10 iyun 2016-cı il.

4. Абытов Б. Первый курултай тюркологов – курултай репрессированных и расстрелянных. 2025
5. Babayev A. Türksoyun birlik səsi. Bakı, 2026.
6. İsmayılova M. Türk dilləri dialektlərində integrasiya və diferensiasiya məsələləri. Ankara, 2022, 297 səh.
7. Бодуен де Куртене. Несколько слов по поводу. «Общеславянской азбуке». СПб, 1871.
8. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı, Nurlan, 2004.
9. İsmayılova M. I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi zərurəti və tarixi əhəmiyyəti. “Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq elmi jurnal. Cild 4, sayı 2. Bakı, 2026. səh. 11-18.
10. Zeynalov F. R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, s. 258.